

A KISVÁLLALKOZÁSOK NÖVEKEDÉSÉNEK KORLÁTAI*

Témaválasztásommal széles összefüggésekből ragadok ki egyetlen kérdést: az ön-foglalkoztatást, a kisvállalkozások növekedésre ösztönözhetőségét. A nagyon széles alapkérdés – nézőpontunkból – a munka világának drámaian felgyorsult változása. Bár a munka világa állandóan változott és változik (Pahl 1984), mégis, Európa most alig tud mit kezdeni az évek óta magas és tartós munkanélküliséggel, a foglalkoztatottak között az ún. atipikus munkák évről évre növekvő arányával, a gazdaságok két vonatkozásban is folyamatosan változó foglalkoztatási szerkezetének következményeivel. Egyfelől folyamatosan nő a szolgáltatásokban foglalkoztatottak részaránya, és csökken a termelő ágazatokban, különösképpen a mezőgazdaságban. (Az Európai Unió átlaga 1995-ben: a keresők 5,3%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 30,2%-a az iparban és 64,5%-a a szolgáltatásokban. A fejlettségi mutatónak is tekintett arányok még az Unión belül is jelentősen különböznek. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az Egyesült Királyságban csupán 2,1% volt, Görögországban azonban 20%. A szolgáltatásokban Hollandiában a keresők 73,7 %-a, Görögországban és Portugáliában 56,4%-a dolgozott.) (Employment in Europe 1996.)

Másfelől: jórészt a szolgáltatások iránti kereslet növekedése, s a tömegtermeléssel előállítható javak iránti kereslet csökkenése már évtizedek óta erőteljesen formálja a gazdasági szervezetek méreteit; egyre gyarapítva a kicsik számát. Az Európai Unió 16,4 millió vállalkozásából 1995-ben 15,2 millió volt a 10 fősnél kisebb mikro-vállalkozás; 1 millió a 100 fősnél kisebb kisvállalkozás, 160 ezer az 500 fősnél kisebb középvállalkozás és 35 ezer a nagyvállalat (The European Observatory for SMEs 1996).

Ezért is érthető a nemzetközi szervezetek régtől ösztönzött kis- és középvállalkozás-fejlesztést hirdető programja; hiszen, ha a csupán egy vagy néhány főt foglalkoztató mikro-vállalkozások mindegyike egyetlen további munkahelyet teremtené, az azonnal elviselhető szintre apasztaná az Unió 18 milliós munkanélküliségét.

A reményt táplálta, hogy 1988–1990-ben a foglalkoztatottság minden mérettartományban nőtt, a legnagyobb mértékben a kis- és középvállalkozásoknál. 1991-től a mikro-vállalkozások szaporodtak, s nőtt a foglalkoztatás a kis- és középméretű vállalkozásokban is, miközben a nagy cégeknél csökkent. Azóta a nagy cégeknél is javult a helyzet (Employment in Europe 1996). A munkanélküliség azonban nem csökkent számottevően; bár az Egyesült Királyságban igen, s valamelyest Írország-

* A tanulmány az 1996 szeptemberében Ljubljánában az egyetem 50 éves fennállása alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás alapján íródott.

ban, Spanyolországban és Finnországban, ahol azért továbbra is magas a munkanélküliség rátája.

A kis- és középvállalkozások munkahelyteremtő képességéhez fűzött remények is megcsappantak. Az OECD egyik 1996. évi helyzetértékelése már az önfoglalkoztatás ösztönzésének szükségességét hangsúlyozta, érzékelve, hogy az 1–2 személyes vállalkozások szaporodnak ugyan, de az emberek jobbára csak maguknak teremtetek munkahelyet.

Magyarországon a fejlettebb világ gazdaság szerkezetének változásaiból jószerével csak néhány statisztikai hasonlóság tűnt fel.

A magyar gazdaság vállalati méretek szerinti szerkezete már csaknem azonos az Európai Unió országaiéval – ezt állapította meg a kormány 1996 közepén készült koncepciója a kis- és középvállalkozás fejlesztésére. A különbségek – a statisztika szintjén – csekélynek tűnnek: „Az EU országok több mint 16 millió vállalkozásából 93 százalékot képviselnek a mikrovállalkozások, 6 százalék a kisvállalkozások és 1 százalék a középvállalkozások aránya. Nálunk ezek az arányok 97 százalék, 2,4 százalék és 0,6 százalék, ami azt mutatja, hogy a magyar gazdaságban a vállalkozások méretstruktúrája összességében közeledett az EU átlagához.” Az összehasonlítás két fontos különbséget jelzett: „Összetételét tekintve a kis- és közepes méretű vállalkozások aránya elmarad a fejlett piacgazdaságokétól, a mikrovállalkozásoké viszont túlságosan magas”.¹ Az arányok 1996-ban sem változtak.

Az összehasonlítás – mint minden statisztika – természeténél fogva egyszerre mutat fel és rejt el lényeges információkat. Itt az összehasonlításból kirajzolódó, egymással szorosan összefüggő két probléma hátterét kísérelem meg megvilágítani. Egyfelől a kis- és középvállalkozásoknak a „mintától”, a fejlett országokban és különösen az EU-ban jellemző arányától való eltérés okait. Másfelől megkísérelem a realitásokkal szembevetni azokat a reményeket (vagy inkább illúziókat), hogy a mikrovállalkozások növekedéséből kis-, a kisvállalkozások növekedéséből középvállalkozások jönnek létre, s hogy ez a növekedés elősegíti a gazdasági növekedést és megoldja a munkanélküliséget, egyáltalán: a kisvállalkozási szféra fejlődése a jövőbeni prosperitás záloga. S bár a példák alapvetően Magyarországról szólnak, úgy tűnik: a mikroszférához fűződő illúziók általánosabbak², és valószínűleg nemcsak a volt szocialista országok esetében.

A kis- és közepes vállalkozások számának elégtelensége

Magyarországon a kutatók már a hetvenes–nyolcvanas években jelezték: a gazdaságot a nagy és még nagyobb szervezetek (vállalatok, szövetkezetek) uralják, s lényegében hiányoznak a kis- és középméretű vállalatok. A gazdaság szervezeti rendszerét „fordított piramisként” jellemezték (Schweitzer 1982), amikor a kisvállalatok széles talapzata helyén a csúcs állt, a csúcs helyén viszont a nagy szervezetek széles tömbje. Szlovéniában lényegében ugyanezt a jelenséget nevezte el „socialist

black hole"-nak Vahcic–Petrin (1989). A magyar összehasonlítás a dán, a szlovéniai a svéd feldolgozó ipart vette mintául, egy-egy jól működő piacgazdaságot.

A magyar összehasonlítás pontatlan volt abban, hogy az összehasonlításból kihagyta a mikrovállalatokat, holott a magánkisipar és a szaporodó kis társas vállalkozások akkor már több mint százezer apró vállalkozást jelentettek, s az iparban már csaknem 50 ezer működött. Ennek ellenére a megállapítás igaz volt, mert a szocialista tervgazdálkodás – saját érdekeinek megfelelően – nagy és ezért központilag jól irányítható szervezeteket működtetett. A nyolcvanas évek elejétől ugyan a politika megpróbálta ösztönözni, hogy a nagy szervezetek önként váljanak meg egyes részlegeiktől, s hozzanak létre belőlük kisebb vállalatokat, de ez szinte semmilyen eredményre nem vezetett, hiszen a vállalatokat egyebek között éppen méreteik tették alkuképessé a forrásokat elosztó központi szervekkel. (Az ipari szövetkezetek szétbomlása kisszövetkezetekké már sikeresebb volt.) Egyetlen forma kezdett csak gyors ütemben szaporodni: az egyéni kezdeményezésen alapuló, jórészt egyéni kisvállalkozás.

Azóta azonban sok minden történt, ami elég alaposan megváltoztatta a gazdaság szervezetrendszerét.

A rendszerváltozás után a nagy állami cégek és a nagy szövetkezetek sorra hullottak szét a recesszió, a nagyarányú piacvesztés, a csődök és felszámolások, a társasággá alakulás, a privatizálás és más okok következtében. A nagy szervezetek széthullásakor csupa kis- és közepes méretű vállalkozás alakult, s a külföldi beruházók is jellegzetesen ilyen méretű cégeket hoztak létre.

Csakhogy a rendszerváltást, 1989-et követően a kis(mikro)vállalkozások olyan tömege jött létre, hogy *hozzájuk viszonyítva* megint aránytalanul kevés lett a kis- és közepes méretű szervezet.

Hiszen amíg a 11–300 fős kategóriában az évek során mintegy 20 ezer szervezet alakult (s ez sem kevés, bár mögötte zömmel a nagy szervezetek többnyire keserves széthullása van), addig több mint félmillióval nőtt az egyéni és a jogi személyiség nélküli – jellegzetesen 2–3 fős – társas vállalkozás.³

Bár az évről évre változó statisztikai rendszer miatt nehéz a folyamatról számszerűen pontos képet adni, a nagyságrendek jól érzékelhetőek (*1. táblázat*).

1. táblázat

A regisztrált gazdasági szervezetek száma 1989–1996-ban

Év december	Jogi szem.	Százalék	Nem jogi szem. társ.	Százalék	Egyéni	Százalék	Együtt (100%)
1989	13568	3,8	21 344	5,5	353 195	91,0	388 107
1990	27 662	6,1	34 095	6,7	449 727	87,9	511 484
1991	50 747	8,3	52 136	8,5	510 459	83,2	613 372
1992	67 505	9,1	70 597	9,4	606 207	81,4	744 309
1993	83 535	9,7	98 036	11,2	688 843	79,1	870 414
1994	101 591	10,2	108 728	11,0	778 036	78,7	988 355*
1995	116 928	11,1	126 131	12,2	791 496	76,5	1 034 555*
1996	136 917	13,3	142 900	13,9	745 247	72,7	1 025 064*

Adatforrás: KSH évkönyvek; 1996: KSH Havi jelentés, 1997. február

* A lakásszövetkezetek és a megszűnő gazdálkodási formák nélkül.

S bár a jogi személyiségű szervezetek között is vannak mikroméretűek, a legkisebb szervezetek jellegzetesen egyéni vagy jogi személyiség nélküli társas vállalkozások. A statisztika 1993-ig csak a jogi személyiségű cégek méreteit közölte; azóta azonban valamennyit besorolja (2. táblázat).

Az arányeltolódás a kis méretek felé egyáltalán nem a véletlen műve, hanem a gazdasági adottságok szükségszerű következménye. Az egyik – meghatározó – adottság a *tőkehiány*. A hazai kis- és középvállalkozások zöme ugyanis nem új tőkebefektetés eredményeként, hanem a széthulló állami és szövetkezeti vagyonrészekből jött létre.

A Társasági törvény előírta az állami cégek társasággá alakulását, a recesszió pedig kikényszerítette részekre, számtalan kisebb egységre bomlásukat (amikor is a régi adósságokat megpróbálták az „üres” központra, holdingra vagy az egyik utódvállalatra terhelni).

Az így létrejött kisebb rt.-k, kft.-k sorsa aztán változatosan alakult: egy részük életképesnek bizonyult és vevőre talált. Mások csődbe kerültek, felszámolásra ítéltettek – és esetleg így találtak vevőre. Mindenesetre az állami, szövetkezeti vagyon súlyos vesztesége árán szerveződtek újjá a mai kis- és középvállalatok.

2. táblázat

A gazdasági szervezetek létszám-kategóriák szerinti megoszlása

Év december	Létszám-kategóriák					
	11 fősnél kisebb	11–20 fő	21–50 fő	51–300 fő	300 fősnél nagyobb	Együtt
1989*		5 105**	2 387	3 451	2 617	13 568
1990*		16 465**	4 129	4 469	2 599	27 662
1991*		36 810**	6 168	5 373	2 396	50 747
1992*		52 825	6 970	5 773	1 937	67 505
1993*	39 772	28 447	7 637	6 055	1 624	83 535
1994***	957 361	28 065	8 901	6 295	1 351	1 001 973
1995***	1 014 013	16 358	9 184	5 812	1 172	1 046 539
1996***						
	Működő vállalkozások					
1995***	643 085	9 664	7 584	6 077	1 483	667 893
1996***	738 098	10 774	7 855	5 178	1 319	763 764

Adatforrás: KSH évkönyvek, KSH Havi jelentés, 1997. február

* Csak a jogi személyiségűek.

** A 11 fősnél kisebbekkel együtt

*** Jogi és nem jogi személyiségűek együtt

A vevők lényegében három körből kerültek ki. Egy részük jelentős állami hitelt igénybe vevő magyar állampolgár. (Hosszú lejáratú, kedvezményes hitelt kaptak a nagy belkereskedelmi cégek szétbontásakor a kereskedelmi és vendéglátó egységek vásárlói; néhány nagyobb termelővállalat megvásárlásához alakult konzorcium tagjai, és a csaknem 300, az ESOP mintájára alakult dolgozói közösség, akik a Munkavállalói Résztulajdonosi Program [MRP] keretében a saját cégüket vették meg.) A vevők másik része külföldi befektetővel társult, amikor általában a külföldi adta a szükséges tőkét, de legalábbis annak nagyobb felét. (Jellemző egyébként, hogy a vegyes tulajdonú cégek zömét a minimálisan előírt tőkével alapították.)

Végül a cégek egy része önálló alapítású. A magyarok jellemzően kicsiket, a külföldi befektetők (köztük a multinacionális cégek) jellemzően középmeretűeket alapítottak, esetenként nagyobb tőkével, de relatíve kisebb létszámmal.

Az mindenesetre ezúttal is nyilvánvalóvá vált, hogy a mikrovállalkozások tőke nélkül vagy nagyon szerény, családi megtakarításokból, baráti kölcsönökből összeszedhető tőkével is létrehozhatók, ellenben a nagyobbakhoz már tőke kell – általában minél nagyobb a vállalkozás, annál több.

Köztudott, hogy Magyarország az alacsonyabb nemzeti jövedelmű (szegényebb) országok zónájába tartozik (a Világbank adatai szerint az egy főre jutó GDP 3840 USD volt 1994-ben; Svájcé ennek csaknem a tízszerese: 37 930 USD. A legkevésbé fejlett európai uniós országok, mint Írország, Spanyolország, Portugália egy főre

jutó GDP-je is két-háromszorosa a magyarországinak). Ahol a lakosság nagyjából fel is éli a jövedelmét, és csak keveset tud félretenni, ott csak kis tőkével kis vállalkozásokat lehet megalapozni – nem is futja nagyobbra.

Azaz: ezúttal is bebizonyosodott, hogy a mikro-, a kis- és a középvállalkozások másként születnek; más méretű piacokon működnek és másfajta törvényszerűségeknek alávetve növekednek. A mikro-, a kis-, a középmeretű és a nagyvállalkozások külön világokat alkotnak, a kisebből a nagyobbba nagyon szűk az átjárás. A többség – számos ok miatt – ezt meg sem kísérli; nem is ambicionálja.

A következőkben ennek okait vizsgálom, a magyar tapasztalatok segítségével.

A mikrovállalkozások világa

Nincs (és valószínűleg nem is lehet) közmegegyezés abban, hogy egy-egy országban mekkora vállalkozásokat tekintenek „kicsinek” és „középméretűnek”, viszont elég általánosan elfogadott a mikrovállalkozás meghatározása: a legfeljebb 10 főt foglalkoztató cégeket sorolják ide. (Az idézett EU-adatok szerint legfeljebb 9-et. Ennek azonban – a magyar tapasztalatok szerint – nincs igazán jelentősége; a többség ugyanis legfeljebb 2–3 fős; KSH–BKE 1994.)

Ez a minden gazdaság alapját jelentő sokmillió kisegzisztencia a méret alapján kerül egy statisztikai kategóriába. A méret szerinti közös halmazon belül azonban két részhalmazt szükséges megkülönböztetni: az önálló (jogi személyiséggel bíró) cégeket és az önfoglalkoztatókat, ahol nem válik el egymástól a család és az üzlet vagyona, bevétele, a családtagok üzleti-háztartási munkamegosztása. Az utóbbiakat tekinti önfoglalkoztatónak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) definíciója.⁴ A növekedési hajlandóság ugyanis egészen más azoknál, akik megtették az első lépéseket, és a vállalkozást elválasztották a háztartástól (ilyen a magyar mikrovállalkozások 13%-a), mint az önfoglalkoztatók körében. Bár ez utóbbiak között is vannak, akik túllépték a mikroszféra határát, sőt 1996 végén 59 nagyobb méretű (51–300 fős) egyéni és nem jogi személyiségű társas vállalkozás működött, az egyéni vállalkozások 99,6 százaléka a mikroméretűek közé tartozott, csakúgy, mint a több mint 111 ezer, jogi személyiség nélküli társas vállalkozás 98,5 százaléka.⁵ A vállalkozások valamivel több mint negyedéről lehetett kimutatni, hogy a vállalkozásba fekteti tartalékait (Czakó et al. 1995a, b).

Milyen késztetések és/vagy kényszerek bírnák rá az önfoglalkoztatókat akár csak arra, hogy cégszerűen működjenek? Vagy – amiben Európa-szerte a politikusok és a gazdasági fellendülésben bízók reménykednek – legalább foglalkoztatási potenciáljuk nőjön, akár csak úgy, hogy 1–2 főt alkalmaznak? Arról már nem is szólva, hogy növekedésük eredményeként átlépjének a kis, netán a közepes vállalkozások világába, és így eltűnjön a „fekete lyuk” vagy – ahogy az egyik OECD-tanulmány nevezte – a középmeretű vállalkozások „általános deficitje”?⁶

Természetesen a válság súlyos évei, majd az azóta is tartó lassú stabilizálódás után némi gazdasági fellendülés többeknek jelentene készletet.⁷ De a gazdasági helyzet általános javulása nélkül is mindig lesznek ambiciózus kisvállalkozók, akik többet akarnak, nagyobb forgalmat, több bevételt, létszámban is nagyobb céget, és lesznek olyan szakmák, tevékenységek, ahol mindezt el is érhetik.

Több tényező szól azonban az önfoglalkoztató státus megváltoztatása ellen, a legfontosabb az önfoglalkoztatás lényegi jellemzője: a vállalkozás és a háztartás egymásra épülése, egymástól függése.

A többség jó esélyek esetén is csak annyiban kívánja üzletét fejleszteni, amennyiben a háztartás vagyonát, bevételeit gyarapítja, hiszen az üzleti tevékenység alapvető célja a család megélhetésének biztosítása, lehetőleg minél jobb színvonalon. Nem növekedésre, hanem fogyasztásra orientáltak. (Magyarországon ennek van alárendelve adófizetési moráljuk is, hiszen nem válik el egymástól a háztartás és a vállalkozás adója sem.⁸) A központban a háztartás áll, nem a vállalkozás.

A továbblépés korlátai

Többféle empirikus tapasztalat utal arra, hogy az önfoglalkoztatást önként vagy kényszerűségből választó százazrek meghatározó többsége *a)* vállalkozói igazolvánnyal rendelkezik ugyan, de nem működik; *b)* a működők jelentős része nem fő-, hanem kiegészítő foglalkozásúként vagy nyugdíjasként vállalkozik; *c)* tömegesen olyan tevékenységeket végeznek, amelyekhez nem kell tőke, vagy elég a minimális befektetés; *d)* többnyire egyedül, legfeljebb családi segítséggel dolgoznak; és *e)* tradicionális életviteli mintákat követnek, amikor elsősorban nem fejlesztésre, hanem megélhetésre, fogyasztásra és családi felhalmozásra törekszenek.⁹

a) A működő vállalkozások aránya

Magyarországon tulajdonképpen minden olyan (nem mezőgazdasági) rendszeres tevékenységhez, amelyet nem bérért vagy fizetésért végeznek, elvileg vállalkozói igazolvány szükséges.¹⁰ A vállalkozói igazolványt veszi nyilvántartásba az adóhatóság és a társadalombiztosítás, és akinek igazolványa van, az a hatóságok és a statisztika számára „vállalkozó”, a köznyelvben pedig, a nyolcvanas évekből örökölt kifejezéssel, „kisvállalkozó”.

A nyolcvanas évek megengedőbb politikai klímájában sokan próbálkoztak az önállóvá válással, és az egyéni vállalkozások 1980. évi 180 ezres száma 1990-re 419 ezerre nőtt. Ehhez csatlakozott 27 500 jogi személyiség nélküli társas vállalkozás. Számuk 1990 után évről évre 80–100 ezerrel gyarapodott; 1995-re csaknem elérte a 900 ezret (791 500 egyéni és 106 200 társas vállalkozás).

Már korábban is voltak azonban jelei annak, hogy a vállalkozások elég jelentős hányada nem működik, nem is azonosítható – a köznyelv ezeket nevezte el fantom-vállalkozásnak.¹¹

1996-tól a statisztika elkezdte kimutatni a működő vállalkozásokat. Az 1996 elején nyilvánosságra került adatok szerint 1995 decemberében az egyéni vállalkozásoknak alig több mint fele, 52,7 százaléka működött; a nem jogi személyiségű társas vállalkozások tömegét kitevő betéti társaságoknak pedig 79 százaléka. (A jogi személyiségű vállalkozások 83%-a működött.) 1996 végére az arányok némileg javultak: a regisztrált vállalkozások 66 százalékát tekintették működőnek.

Az addig nemzetközileg is elismert eredmény¹² – a „több mint egymillió vállalkozás országa” – hirtelen meggyengült, 1995 végén a működők már 600 ezret sem tettek ki; 1996 végén számuk mintegy 690 ezer volt. A többiek megtartották ugyan vállalkozói státusukat, de hivatalosan is szüneteltették működésüket, részben a romló kereslet, másrészt a magas adók és járulékok miatt. Persze az sem tudható, hogy megjelenésük a vállalkozások világában – Foreman-Peck (1985) kifejezésével – eleve a „recesszió szecskája” volt-e, vagy pedig később veszítették el a vállalkozáshoz fűzött reményeiket.

b) A főfoglalkozásúak aránya

A nyolcvanas években sokan próbálkoztak azzal, hogy előbb kiegészítő foglalkozásként, munkahelyük megtartása mellett, szabadidejükből értékesítsék szaktudásukat, vállalkozásuk külön munkákat – elsősorban a szolgáltatásokban. Otthoni garázsban működött az autójavító műhely; villany-, víz-, gázszerelők, takarítók egyénileg vagy társaságokba tömörülve a postaládákba dobott kis cédulákon ajánlották szolgáltatásaikat a környék lakóinak. A kiegészítő foglalkozású vállalkozók kedvezményesen adóztak, és ezt ők is méltányolták. Hasonló kedvezményben részesültek a nyugdíjaskorú vállalkozók is, ha folytatták korábbi tevékenységüket.

A nyolcvanas évek közepén többen működtek kiegészítő foglalkozásuként, mint főfoglalkozásuként (1986-ban például az akkori kisiparosok 70%-a kiegészítő foglalkozású volt).

1988-ban, a személyijövedelem-adó bevezetése és vele az addigi kedvezmények elvesztése megritkította a mellékfoglalkozásúak számát (1991-ben az egyéni vállalkozók csupán egyharmada volt kiegészítő foglalkozású), arányuk azonban újból növekszik. Az adóhatósághoz 1996-ban benyújtott (1995-re vonatkozó) adóbevallások szerint a kiegészítő foglalkozásúak és a nyugdíj mellett vállalkozók aránya elérte a 44 százalékot.

A nem jogi személyiségű társas vállalkozások lényegében eleve a kiegészítő foglalkozásra alapultak (1991-ben a tagok 90%-a kiegészítő foglalkozású volt). 1995-re – főként a munkanélküliség miatt és egyéb munkaalkalmak híján – több a főfog-

lalkozású tag, s mintegy 40 százalék a kiegészítő foglalkozású (az adat ugyancsak az 1996. évi adóbevallásokból származik).

Összességében tehát még az önfoglalkoztatóknak is csupán valamivel több mint a fele főfoglalkozású. A nagyarányú munkahelyvesztés és munkanélküliség ellenére a vállalkozásokban részt vevők több mint 40 százalékának *nem* a vállalkozás a megélhetés egyetlen vagy fő forrása; a vállalkozás kiegészítő jövedelmet hoz – kinek többet, kinek kevesebbet.

Az Országos Egészségügyi Pénztár 1996-ban 276 ezer kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozót regisztrált; csaknem háromnegyedük egyéni vállalkozó. Az adóhatóságnál feldolgozott adatok szerint a szellemi szabadfoglalkozásúak 55, az ipari tevékenységűek 26, a kereskedelmi, vendéglátó tevékenységűek 30 százaléka volt 1995-ben kiegészítő foglalkozású. Az egyéni vállalkozói igazolvánnyal rendelkező szellemi szabad foglalkozásúak közül a kiegészítő foglalkozás jellemző a tervezők, műszaki ellenőrök (60%); az adótanácsadók, könyvelők (60%); az állatorvosok (63%), az orvosok (45%) és az egyéb szellemi foglalkozásúak (55%) körében. Esetükben a vállalkozói igazolvány a mellékjövedelmek (vagy azok egy részének) legalizálására szolgál, amelyek ebben a formában számolhatók el a legelőnyösebben (pl. a költségek levonásával). Az érintettek – hacsak rá nem kényszerülnek – nem is akarnak megválni főfoglalkozású munkahelyüktől és csak a vállalkozásból élni. Az ipari szakmacsoportokban ugyancsak tartós tendencia, hogy a némi tőkét (műhelyt, gépeket) igénylő termelő tevékenységet folytatók körében általában kisebb, a többnyire befektetés nélkül is működni képes szolgáltatók körében pedig nagyobb a mellékfoglalkozásúak aránya. A könnyűiparban a vállalkozói igazolvánnyal rendelkezők 20, a bőr-szőrmeiparban 17, a textiliparban 20, a kézműiparban 21 százaléka volt kiegészítő foglalkozású, viszont a műszeriparban 47, a háztartási gépszerelők között 41, a rádió-tv szerelők között 40 százalék, ahol a szaktudás mellé gyakran elég táskányi szerszám.

A mellékfoglalkozás jellemző a kereskedelem speciális ágában: az ügynökök egyébként népes táborában (1993-ban 50 ezren, 1994-ben 57 ezren, 1995-ben már csak 34 ezren voltak) mintegy kétharmaduknak ez csupán kiegészítő foglalkozása.

A nem főfoglalkozású vállalkozók több százezres körében aligha várható életképes, növekvő vállalkozások létrejötte. Tulajdonképpen csak remélni lehet, hogy aki közülük főfoglalkozású lesz, sikeres piacépítése eredményeként válik azzá, nem pedig főmunkahelye elvesztése kényszeríti erre.

c) Önfoglalkoztatás és befektetés

A szerbiai tapasztalatokkal ellentétben, ahol, ha rosszak az elhelyezkedési esélyek, az emberek külföldön próbálnak meg munkát vállalni (Bolčić 1995), a magyarok inkább munkahelyet teremtenek maguknak. Legfőbb tőkéjük a szaktudás, a képzettség, a gyakorlat, a régi társadalmi és munkakapcsolatok – és többnyire minimális pénz.¹³ A tőkebefektetésről nincs ugyan adat, de néhány körülményből következ-

tetni lehet legalább arra: a vállalkozóként végzett tevékenység igényel-e tőkebefektetést.

Az előzőekből talán már kitűnt, hogy a vállalkozások jelentős hányada – főként a kiegészítő foglalkozásúak körében – eleve külön tőkebefektetést nem igénylő tevékenységekre szerveződött.

Ez azonban nem ritka a főfoglalkozásúak körében sem. A fő tevékenységi körök létszáma önmagában is utal erre (3. táblázat).

3. táblázat

Az egyéni vállalkozások a vállalkozás jellege szerint

Időszak (év, dec.)	Szellemi szabad foglalkozású	Kisiparos	Kiskereskedő	Mezőgazdasági önálló*	Összesen
1992.**	165 689	237 687	199 047	3 784	606 207
1993.**	193 888	242 023	241 353	11 579	688 843
1994.**	243 093	257 245	255 205	22 493	778 036
1995.**	273 453	260 511	233 775	23 757	791 496
1996.***	103 699	182 172	154 171	20 121	460 163

Adatforrás: KSH Havi közlemények.

* A magyar adórendszer szerint a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem – meghatározott értékhatárig – adómentes. Csak azok adóztak – és váltottak ki vállalkozói igazolványt –, akiknek az éves bevétele meghaladta a bruttó 2 millió, nettó 1 millió Ft-ot. Az adatok tehát a mezőgazdasági önállóknak csak kis – vállalkozási igazolvánnyal rendelkező – hányadát tartalmazzák. A KSH 1994 őszén végzett felmérése 51 ezer – a gazdaságát főfoglalkozásban irányító – gazdát regisztrált (KSH 1995).

** A regisztráltak.

*** Csak a működők.

Valamennyi tevékenységi körben lehetnek persze több-kevesebb tőkebefektetést igénylő szakmák. A szellemi foglalkozásúak körében például jelentős tőkét kíván egy fogorvosi rendelő felszerelése. Ugyanakkor a legtöbb szellemi szabadfoglalkozás (adótanácsadás, könyvelés, műszaki ellenőrzés stb.) legfeljebb annyi többletbebefektetést kíván – ha nem volt meg eleve –, amennyi a tevékenység otthoni végzéséhez szükséges (pl. egy személyi számítógép). Jellemző, hogy ebben a körben volt a legdinamikusabb az egyéni vállalkozók növekedése, akik akkor sem kockáztatnak tőkebefektetést, ha a tevékenységtől visszalépnek.

Kifejezetten lassú viszont a növekedés a kisiparosok körében. Közöttük is jóval több azonban a szolgáltató (a háztartási gépjavítóktól a takarításig), mint a termelő.

A kisipari terméket előállítók (a bődíszművesektől a speciális berendezéseket, szerelvényeket gyártókig) műhelyének berendezése többnyire ugyancsak tőkeigényes. S bár az országban mindenfelé található egy-egy remekül felszerelt és gyakran egy élet munkájával létrehozott kis műhely, nem véletlen, hogy a kisvállalkozók összességén belül szerény az arányuk.

A kiskereskedők gyűjtőfogalom sokféle tevékenységet takar, az ügynököktől, az utcai árusoktól a zöldségesboltokon át a vendéglőket, panziókat üzemeltetőket; azaz a tőkét nem igénylő vállalkozásoktól a tetemes tőkebefektetéssel járókig. 1995-ben csökkent az itt vállalkozók száma; a tapasztalatok szerint elsősorban a kiegészítő foglalkozásúak léptek vissza. A már befektetett tőke azonban többnyire megtartó erő.

Nézőpontunkból fontos kérdés: a jelenlegi tevékenységek mekkora hányadánál remélhető, hogy képes és alkalmas a továbbfejlődésre, növekedésre? A tevékenységek szerinti elemzés nem ad okot illúziókra.

d) A mikrovállalkozások foglalkoztatási képessége

Ebben az esetben is csak az egyéni vállalkozásokról rendelkezünk (az adóbevallásokból származó) adatokkal; ezek azonban térben és időben szívosan tovább élő trendbe illeszkednek.

Magyarországon a több mint 417 ezer működő egyéni vállalkozás 1995-ben 181 ezer alkalmazottat (és mintegy 28 ezer bejelentett családtagot) foglalkoztatott. A főfoglalkozású vállalkozók háromnegyede egyedül dolgozott (a kiegészítő foglalkozásúak 90, a nyugdíjasok 89%-a).

Egy alkalmazottat foglalkoztatott további 11 százalékuk (a kiegészítő foglalkozásúak 6, a nyugdíjasok több mint 7%-a). Két és több főt alkalmazott a főfoglalkozásúak mintegy 9 százaléka, a kiegészítő foglalkozásúak 4, a nyugdíjasok valamivel több mint 4 százaléka.

Az egyéni vállalkozók foglalkoztatási készségét századok óta azonos értékek szabályozzák. Magyarországon a gazdaságtörténészek feldolgozták az 1828. évi adóösszeírás adatait – ez a kereső foglalkozás alapján adóköteleseket ölelte fel, köztük a kézműveseket és kereskedőket. A városi háztartások egyötödét a kézművesek adták; túlnyomó többségük ruházati cikkeket készített. A kézművesek – mente-, csizma-, kalapkészítők, kosarasok, pékek stb. – meghatározó többsége egyedül (családi segítséggel) dolgozott; egy további kis hányaduk legfeljebb egy legénnyel (Bácskai 1988).

A jellegzetesen a lokális piacon működő kisvállalkozások egykor is, most is a legracionálisabb foglalkoztatók. Annyit kívánnak lefedni a keresletből, amennyi saját kapacitásukból telik. Ha jók a növekedés esélyei, akkor is először lehetőleg a családon belül keresnek segítséget, az idegenek iránt bizalmatlanok. A kisiparosok attól tartanak, hogy alkalmazottjuk nem lesz a munkában eléggé megbízható, vagy hogy netán konkurenciát nevelnek maguknak. A kiskereskedők attól, hogy idegenre kell bízni a pénztárt, az árukészletet stb. Ez egyébként világjelenség.

Létszámbővítő hajlandóságuk talán tartós fellendülés esetén javulna, bár mindig azzal az erős korláttal, amit a csak önmagukban bízás támaszt.¹⁴

e) A tradicionális életviteli minták

Az imént idézett gazdaságtörténeti munka néhány meghökkentő adalékkal szolgál a másfél évszázaddal korábbi és a mai kisvállalkozói réteg életvitelének, életcéljainak hasonlóságáról. Három megállapítást idézünk.

1. „A legjövedelmezőbb szakmákat űzők többségének sem tőkéje, sem gazdasági horizontja nem volt olyan, hogy bennük véljük megtalálni a gazdálkodó polgár típusát” (Bácskai 1988: 91).

2. Ugyanakkor a városi lakosság középrétegét alkották; 60 százalékuknak volt háza, egyharmaduknak földje is, főként a család szükségleteinek megtermelésére; de legfőképp szőlőt kívántak venni, ami fogyasztást is, de vagyongyarapítást is jelentett.

3. A vállalkozás igazi sikerességét azonban bérbe adható ház megvásárlása, azaz a visszavonulás után is jövedelmező ingatlanvagyon birtoklása jelentette (Bácskai 1988: 97).

A KSH 1983. évi társadalmi mobilitás vizsgálata alapján Vajda (1987) elemezte az akkori kisiparosok, kiskereskedők társadalmi összetételét és életkörülményeik néhány, statisztikailag mért mutatóját. Noha társadalmilag az akkori önállók sem érték el a „gazdálkodó polgár” státusát, az megállapítható volt, hogy jobb körülmények között éltek, mint a társadalom velük összehasonlítható csoportjai (a mintában a bérből és fizetésből élő városi keresők); nagyobb lakásokban – többnyire saját házban – laktak; többségüknek volt valamelyes mezőgazdasági művelésű földje. A vizsgálat nem terjedt ki a célokra, de ebben a körben akkor is, ma is nyíltan vallott legfőbb cél a vagyongyűjtés; a szebb, nagyobb lakás, lehetőleg jó helyen épített (nem egyszer luxus kivitelű) saját ház, a jobb (majd még jobb) márkájú kocs; a külföldi utazások, a gyerekeknek jobb iskola – egyáltalán, a jobban élő rétegek élet-színvonalára emelkedés. A konkrét tevékenység ennek eszköze; gazdasági erőfeszítéseiket a társadalmi sikeresség motiválja.

Ugyanez a törekvés azonban szabályozza gazdasági akcióikat is: csak annyit fektetnek be – ha van miből –, amennyi nem veszélyezteti a családi felemelkedés éppen elérni vágyott célját; óvatosak és nem kockáztatnak, mert mindig a család az első, és nem az üzlet. De ugyanez motiválja Európa-szerte a kisvállalkozások milióiban dolgozó tulajdonosokat, az osztrák autószerelőt, a svájci kisváros panziósát, az angol vízvezeték-szerelőt, a francia péket.

A család megélhetése, felemelkedése persze fontos cél, és ez valószínűleg nagyban hozzájárult a mai gazdagabb társadalmak nemzedékről nemzedékre halmozott jólétéhez, a mai kisvállalkozások korszerű felszereltségéhez. Magyarországon még szűk az a réteg, amely korábban gyűjtött vagyont. Akik most kezdik kisvállalkozóként, azoknak jó része még a napi megélhetésért dolgozik, bár kétségtelen, hogy mindenki gyorsan szeretne jobban élni, meggazdagodni.¹⁵

Túl sok – túl kicsi

A magyar kisvállalkozások szaporodását ma már némi aggodalom kíséri. Az OECD idézett tanulmánya (az összehasonlításban szereplő négy ország mindegyikével kapcsolatban) megjegyezte: „A különlegesen magas önfoglalkoztatói arány mint olyan nem jelenti a gazdaságban a magas szintű érettséget. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a fejlett országok haladási iránya jellemzően a számottevő és érett iparral rendelkező gazdaság és a relatíve alacsony önfoglalkoztatás. Az önfoglalkoztatás fontossága ezért az iparosodás során csökkenhet. Ebben az összefüggésben az önfoglalkoztatás nagyon gyors növekedése az átalakuló országokban a különösen bizonytalan fejlődés kifejeződésének tekinthető.”

A nemzetközi adatok azt sugallják, hogy az európai országok többségében az önfoglalkoztatás a szegényebb és kevésbé fejlett országokban magasabb szinten, a fejlettebb országokban alacsonyabb szinten stabilizálódott, évenként csekély változással (4. táblázat).

4. táblázat

Az önfoglalkoztatás aránya az Európai Unió országában, az összes foglalkoztatott százalékában

	1991	1992	1994	1995
Belgium	14,9	15,1	15,3	15,4
Dánia	9,0	8,8	8,4	8,4
Németország	9,2	8,6	9,3	9,4
Görögország	35,2	35,4	34,4	33,8
Spanyolország	20,4	21,3	22,1	21,8
Franciaország	12,6	12,5	11,8	11,6
Írország	21,5	22,4	21,6	20,8
Olaszország	24,3	25,6	24,1	24,5
Luxemburg	9,2	9,1	9,7	9,9
Hollandia	9,8	10,2	11,1	11,4
Portugália	26,4	23,9	25,2	25,8
Egyesült Királyság	13,1	12,6	12,9	13,0
Ausztria			14,5	12,0
Finnország			15,5	14,3
Svédország			10,3	11,3

Adatforrás: 1991–1994: *Employment Observatory*, 1996, No 24; 1995: *Employment in Europe*, 1996, 147–162.

Magyarország az önfoglalkoztatók növekvő arányával a szegényebb és fejletlenebb európai országok helyzetéhez áll közelebb, azokéhoz, ahol többnyire külső segítséggel (az Európai Unió támogatásával, a nemzetközi cégek odatelepülésével) jönnek létre nagyobb létszámot foglalkoztatni képes munkahelyek.

Magyarországon az eddig kialakult relatíve magas önfoglalkoztatói arányt még nem lehet véglegesnek tekinteni. A munkahelyek további csökkenése, a keresők számának további zsugorodása esetén, tekintettel az ország alacsony nemzeti jövedelmére, a gazdaság átmeneti állapotára, a piacgazdasági viszonyok fejletlenségére, továbbra is az önfoglalkoztatás ígérkezik sokak számára a munkanélküliségtől menekülés egyik járható útjának.

A gazdasági fejlődés nézőpontjából ez nem igazán biztató. Gábor R. István (1994), a magyar gazdaság egyik legismertebb kutatója a jelenséget „túl sok – túl kicsi” szindrómának nevezte el, és az önfoglalkoztatók jelenlegi sokaságát is gazdasági zsákutcának tekintette, mert fejlődésre, növekedésre képtelenek. A kis szervezetek további burjánzása ellen belépési küszöbök (pl. induló tőke) meghatározását szorgalmazta.

Természetesen igaza van, ha az eredményt a gazdasági növekedéssel mérjük; bár az sem kevés, ha többszázezer ember vállalkozik arra, hogy eltartja magát és családját, és mint Schumpeter (1912) klasszikus példájában: egymásnak adnak el a mézsáros, a szabó, a csizmadia és a földműves.

Ha azonban azt tekintjük eredménynek, hogy egy összeomló gazdaságban a munkahelyek tömeges megszűnése közepette százazrek vették kezükbe sorsukat és vállalták, hogy megszervezik megélhetésüket, akkor ez társadalmilag igen biztató eredmény, akkor is, ha tudjuk: innen nincs igazán továbblépés a klasszikusan értelmezett fejlődés, növekedés irányába, legfeljebb kevesek számára.

A mikrovállalkozások és ezen belül – különösen a kevésbé fejlett országokban – az önfoglalkoztatók aránya azonban nemcsak az országok gazdasági szerkezetrendszerének méretek szerinti alakulását mutatja. A számok mögött tulajdonképpen ennél lényegesebb folyamat rejlik: a foglalkozási viszonyok visszafordíthatatlan változása. Az önfoglalkoztatás, a részmunkaidő, az alkalmi munka, a bedolgozás, és más, együttesen bizonytalan (precarious) nevezett foglalkoztatások, növekvő arányukkal együtt, a gazdasági működés olyan új, gyors ütemben terjedő formációit jelzik, amelyekből már nincs visszaút.

S bár a kormányok és a nemzetközi közösségek újra meg újra meghirdetik a kis- és középméretű vállalkozások fejlesztési programját, a fő cél az, hogy „több munkahely jöjjön létre az Európai Unió gazdaságának valamennyi szektorában” (Európa Tanács 1995). A realitások azonban arra intenek, hogy a szerény sikerhez – még az EU gazdagabb országaiban is – nagy erőfeszítések kellenek. Magyarországon és vélhetően a többi átalakuló kelet-európai országban az is eredménynek számít, ha működőképesek lesznek a meglevő és alakuló mikrovállalkozások.

Jegyzetek

- ¹ A hivatkozott EU-adatok forrása: The European Observatory for SMEs, Third Annual Report, ENSR 1995; a magyar adatoké: KSH, Havi jelentések, decemberi állapot. Az idézett ENSR tanulmányban használt mértékek: mikro: 0–9 fő; kisvállalkozás: 10–99 fő; közepes vállalkozás: 100–499 fő; nagyvállalat: 500 főnél több. Magyarországon a statisztika az alábbi méreteket alkalmazza: 11 főnél kisebb; 11–20 fő; 21–50 fő; 51–300 fő; 300 főnél több. A formálódó SME definíció a 11 főnél kisebbet tekinti mikro-, a 11–50 főt kis- és az 51–250 főt középméretűnek, de a létszám mellett figyelembe veszi az éves nettó árbevételt is.
A köznyelv – gyakran a hivatalos nemzetközi dokumentumok is – a kisvállalkozások körébe sorolja a mikrovállalkozásokat, és a mikrovállalkozásokba beleértik az önfoglalkoztatottakat is. A szigorúbb elhatárolás még távolról sem általános gyakorlat.
A „kisvállalkozás” elnevezés egyébként elfedi azokat a lényeges *minőségi* különbségeket is, amelyek a fejlett világ kis- és még inkább közepes méretű vállalkozásait a magyar vállalkozások zömétől megkülönböztetik: technikai felszereltségben, innovációs készségben és képességben, a modern marketing-módszerek használatában stb.
- ² A fejlett világ nagy reményeket fűz a kisvállalkozások meggyökeresedéséhez a volt szocialista országokban. 1995 tavaszán a fejlett világ sokféle segélyprogramjának irányítói – az ún. Donor Committee – Budapesten tartottak tanácskozást. Itt a volt európai szocialista országokon kívül a FÁK számos tagországából beszámoltak a kis- – főként mikro- – vállalkozások gyors ütemű gyarapodásáról és a segélyprogramokkal létrehozott hitelek népszerűségéről. A tanácskozás a további erőfeszítések szükségességét igazolta, és azt a reményt, hogy a támogatásukra fordított dollármilliók révén a kisvállalkozások növekedésnek indulhatnak.
- ³ A cégjogszabályok értelmében az a cég lehet önálló jogi személyiség, amely üzleti tevékenységéhez elkülönített vagyonnal rendelkezik; alapításának előírt mértékű tőkebefektetés a feltétele. A cég tevékenységéért az elkülönített vagyon értékéig felel, tehát a cég vagyona független a tulajdonosok magánvagyonától. Magyarországon a legáltalánosabb jogi személyiségű cégformák: a vállalat, a szövetkezet, a részvénytársaság (rt) és a korlátolt felelősségű társaság (kft). Alapításukhoz meghatározott összegű tőkét ír elő a jogszabály. A jogi személyiséggel nem rendelkező cégek esetében nem különül el a vállalkozás és a háztartás vagyona, és a vállalkozó teljes vagyonával felel tevékenységéért. Másfelől: mint-hogy a vállalkozás bevételei nem különíthetők el a háztartás bevételeitől, a vállalkozók általában nem a vállalkozás nyeresége után adóznak, hanem személyijövedelem-adót fizetnek. Nem jogi személyiségűek az egyéni vállalkozások, többféle társas vállalkozás, ezek 96 százaléka betéti társaság.
- ⁴ Az ILO ajánlása alapján elfogadott meghatározás szerint önfoglalkoztatónak minősülnek a jogi személyiségű kisvállalkozások dolgozó tulajdonosai, függetlenül attól, hogy vannak-e alkalmazottaik; a mezőgazdasági önálló; a saját számlára dolgozók; a termelő tevékenységet végző szövetkezetek dolgozó tagjai; továbbá a segítő családtagok, valamint a fentiek-nél alkalmazott szakmunkástanulók és alkalmi dolgozók.
- ⁵ Az önfoglalkoztatók aránya – ha az ILO definícióját alkalmazzuk, és ide soroljuk a termelő tevékenységet folytató szövetkezetek tagjait is – Magyarországon kifejezetten magas. Statisztikailag azonban nem mutatható ki az arány, a számbavételi rendszer hiánya miatt.
- ⁶ *Small business in transition economics* címmel az OECD összehasonlító tanulmányt készített a cseh, a magyar, a lengyel és a szlovák köztársaságban a vállalkozások fejlődéséről. Általános tapasztalat, hogy mind a négy országban – és különösen Magyarországon – a önfoglalkoztatásnak nagy szerepe van a piacgazdaság kialakulásában; de „jelentős időt

igényel, amíg az elmúlt években létrehozott nagyszámú kis cég sikeresen fejlődik közép-méretűvé” (OECD 1996: 38).

A feltételezés tehát az, hogy bár lassan, hosszabb idő múlva, de nagyobbá nőhetnek.

- ⁷ Mint köztudott, a gazdaság régi működési bajai, a kelet-európai piacok összeomlása, az elhúzódó európai recesszió stb. következtében a magyar nemzeti jövedelem 17 százalékkal csökkent 1989 és 1994 között, és mintegy másfél millió munkahely szűnt meg a korábbi csaknem 5 millióból.
- ⁸ Az adóhatóság évről évre súlyos szemrehányásokkal illeti a kisvállalkozókat: rendre kevesebb jövedelmet vallanak be, mint a bérből élők. Emiatt is vezették be 1997-től a szakmánként meghatározott átalányadót; ami a nem tételes adózást választóknak egyúttal kötelező minimális adót jelent.
- ⁹ Magam a nyolcvanas évek kezdetétől módszeresen gyűjtöm a magyar kisvállalkozásokra – és jellegzetesen az önfoglalkoztatókra – vonatkozó tapasztalatokat. A vállalkozás és az önfoglalkoztatás lényegileg különböző típusjegyeit először a nyolcvanas foglaltam össze egy tanulmányban (Laky 1987).
- ¹⁰ E szabály alól az első kivételt az alkalmi munkák végzését legalizáló alkalmi munkavállalói könyv bevezetése jelentette 1997-ben.
- ¹¹ A KSH a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemmel közösen végzett vizsgálatot az egyéni és a társas vállalkozások körében. A regiszterből kiválasztott cékek mintegy harmada bizonyult fantomvállalkozásnak (KSH 1994). Ugyancsak a KSH kezdeményezte a 10 főnél kisebb vállalkozások pontosabb megfigyelése érdekében új reprezentatív minta kialakítását. A felkeresett cékek közül több ezer bizonyult használhatatlannak.
- ¹² Az OECD már idézett tanulmánya (1996: 31–32) szerint: „az önfoglalkoztatás a legerőteljesebben Magyarországon fejlődött. Ez a különösen eleven fejlődés az egyéni vállalkozások és a társaságok számának figyelemre méltó növekedésén alapult. Magyarország megőrizte vezető helyzetét a magánvállalkozások felkarolásában, ami segítette a gazdaság liberalizálásának kezdetét, a kommunista kormányzat korai reformtörekvéseinek megfelelően”.
- ¹³ Az egyéni alapítású kisvállalkozások esetében a hitel jelentéktelen szerepet kapott. Részen, mert a kicsik sem szeretik az eladósodást, függőséget, másrészt, mert a bankok által kért fedezetet általában nem tudták felmutatni. Az egyetlen sikeresnek tekinthető hitelakció a kezdő vállalkozóknak nyújtható – most már 1 millió Ft-os – PHARE-segítséggel létrehozott mikrohitel; de ezt is mindössze 6,8 ezren kapták meg, 3–4 éves fennállása óta.
- ¹⁴ Ez természetesen nem zárja ki az egymással való összefogást, a hálózathoz tartozást, ha érdekeik úgy kívánják. Az észak-olaszországi Industrial District mintaként gyakran idézett példája azonban egyebek között éppen azt mutatja, hogy a többnyire egyéni, családi vállalkozások a kapacitások kölcsönös és rugalmas kihasználásával (és nem a létszám növelésével) tették racionálissá gazdálkodásukat.
- ¹⁵ A napi megélhetés biztosítása ma a kisvállalkozások tömegeinek célja, mint azt az empirikus kutatások sokasága tanúsítja. Közülük idézem J. Wheelock (1992) Anglia egyik nehéz gazdasági helyzetben lévő városában (a szerző elnevezésével: Wearside) végzett empirikus vizsgálatának eredményét: az egyéni kisvállalkozók munkáján alig van, vagy nincs is nyereség. A jövedelmek alacsony szintje miatt több család jogosult támogatásra, például a gyerekek ingyenes iskolai étkezésre; a család gyógyszerre vagy lakbérkedvezményre. Az így kapott kiegészítő jövedelem alapvető jelentőségű több vállalkozás számára is. A legtöbb kisvállalkozás fő erőforrása a saját munkaerőjük, jártasságuk valamilyen szakmában.

Hivatkozások

- A kormány kis- és középvállalkozás fejlesztési koncepciója.* Budapest, 1996. június
- Bácskai V. 1988. *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Akadémiai Kiadó
- Bolčić, S. 1995. Changing Features of the Work-force in Serbia in the Early Nineties. *Socioloski pregled*, (vol. XXIX) 2, 149–161.
- Czakó Á.–Kuczi T.–Lengyel Gy.–Vajda Á. 1995a *Vállalkozások és vállalkozók, 1993.* KSH–BKE
- Czakó Á.–Kuczi T.–Lengyel Gy.–Vajda Á. 1995b A kisvállalkozások néhány jellemzője a 90-es években. *Közgazdasági Szemle*, április
- Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban 1994-ben.* 1995, KSH
- Európa Tanács 1995. *A kis- és középvállalkozások, a foglalkoztatás, a növekedés és a versenyképesség dinamikus forrása az EU-ban.* Madrid
- Foreman-Peck, J. 1985. Seed Corn or Chaff? New Firm Formation and the Performance of the Interwar Economy. *Economic History Review*, (vol. 38) 3.
- Gábor R. I. 1994. Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 709–719.
- Laky T. 1987. Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, július, 34–49.
- OECD 1996. *Small Business in Transition Economics. The Development of Entrepreneurship in the Czech Republic, Hungary, Poland and the Slovak Republic.* Paris
- Pahl, R. E. 1984. *Division of Labour.* Basil Blackwell
- Schumpeter, J. 1968. *The Theory of Economic Development.* Harvard University, VIII. edition
- Schweitzer I. 1982. *A vállalatnagyság.* KJK
- The European Observatory for SMEs. Third Annual Report.* 1995, ENSR
- Vahčić, A.–Petrin, T. 1989. Financial Systems for Restructuring the Yugoslav Economy. In: C. Kessides–Tikiing, M. Nuti–C. Sokil (eds.) *Financial Reforms in Socialist Economics.* Florence EDI of the World Bank and European University Institute 154–162.
- Vajda Á. 1987. A kisiparosok és kiskereskedők mobilitása I–II. *Statisztikai Szemle*, április, június
- Vállalkozások és vállalkozók, 1993. 1994,* KSH
- Wheelock, J. 1992. *Autonomy and Dependence: the Flexibility of the Small Business Family in a Pheripheral Local Economy.* Előadás az Autonomy and Independent Work című konferencián, University of Nijmegen

